

the tensions within the collection are at the end of the day constructive and thought-provoking. If my review has picked up on contradictions, it is because conflict and plurality are important in landscape study; landscape is not tolerant of interpretative closure. I have long thought that the skills developed over almost a century in 'reading landscape' are not yet matched by 'our' skills in 'writing landscape', but on the evidence of this book, landscape biography is a good step forward, one way of narrating landscape through the medium (to introduce yet another 'borrowed' idea, not I

think mentioned in the book) of Geertz-type 'thick' description. It may not be the final or only answer – in these examples at least it does not automatically generate the interdisciplinarity that has long been expected of landscape studies, and I worry about that the privileging of narrative seems to marginalise spatiality – but this rich book offers a way of creating fresh and engaging narratives of our landscapes.

GRAHAM FAIRCLOUGH

CLÉ LESGER

HET WINKELLANDSCHAP VAN AMSTERDAM

STEDELIJK STRUCTUUR EN WINKELBEDRIJF IN DE VROEGMODERNE EN MODERNE TIJD, 1550-2000

Hilversum (Verloren) 2013, 472 pp.; ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 8704 373 5, € 40

Locatie. In de uitvoerige studie die historicus Clé Lesger heeft geschreven over viereneenhalve eeuw Amsterdams winkellandschap blijkt dit keer op keer een centrale factor voor de succesvolle exploitatie van een winkel in de stad. Of het nu gaat om de verkoop van dagelijks benodigde voedings- en genotmiddelen of om minder vaak aan te schaffen duurzame goederen, de uitbater van een winkel moet zich altijd rekenschap geven van waar hij welke producten aan de man brengt. Het is de grote verdienste van Lesger dat hij met zijn onderzoek de verbanden tussen het functioneren van de stad als economische ruimte en als fysiek bouwwerk over langere termijn heeft verduidelijkt en een aantal interessante constanten en enkele opvallende wijzingen in de dynamiek van de Amsterdamse

detailhandel blootlegt. Dat verhaal wordt verteld op een toegankelijke manier in heldere taal, waarmee een breed publiek kan worden bereikt. Toch wordt van de lezer wel enig doorzettingsvermogen gevraagd. En dat komt vooral door de breedte van het landschap dat Lesger schetst en de ambitie om zoiets omvangrijks als de geschiedenis van het Amsterdamse winkelbedrijf te willen maken en ruimtelijk te verklaren. Eigenlijk is het boek vooral zo dik geworden omdat het de geschiedenis van Amsterdam opnieuw vertelt vanuit het winkelbedrijf, waardoor het een algemene geschiedenis van Amsterdam combineert met een beschrijving van de belangrijkste stedenbouwkundige en demografische ontwikkelingen, gedetailleerd economisch-historisch onderzoek en een selectieve analyse van de ar-

chitectonische verschijningsvormen van winkels door de eeuwen heen. Dat heeft ertoe geleid dat de zeer omvangrijke tekst, die deels gebaseerd is op eerdere publicaties, herhalingen bevat om de lezer bij de les te houden, maar ook dat specialistische kennis en nieuwe inzichten worden afgewisseld met vaak uitgebreide weergaven van bestaande kennis uit verwante historische disciplines. (Het artikel dat Lesger vorig jaar in dit *Bulletin* (2015, nr. 2, 65-83) publiceerde, biedt een op een kleiner publiek toegespitste kennismaking.) Het boek maakt nieuwsgierig naar wat er dan allemaal werd geconsumeerd door die Amsterdammers, en hoe, waar en waarom ze dat deden. Maar terwijl de winkelnijverheid, het aanbod en de locaties nu uitgebreid in kaart zijn gebracht, zullen we voor het vervolg over de consumptie van al die goederen moeten wachten op een studie naar de Amsterdamse consument, vermoedelijk uit de hoek van historici van de materiële cultuur.

Het winkellandschap wordt in vijftien hoofdstukken behandeld, waarbij een beproefde chronologische indeling in vier tijdvakken aangehouden, die aanvangt in de zestiende eeuw en tot de laatste eeuwwisseling doorloopt. Een van belangrijkste kwesties uit Lesgers betoog is 'dat de ruimtelijke structuur van steden, dat wil zeggen het patroon van straten, pleinen, grachten en stegen, een dominante invloed heeft op de beweging van consumenten door de stad en daarmee tevens op de aantrekkelijkheid van bepaalde locaties voor de detailhandel' (p. 12). Interessant zijn ook de vergelijkingen die hij maakt met het in veel opzichten verder ontwikkelde retailonderzoek in de Angelsaksische wereld. Het leidt hem onder meer tot de constatering dat het winkelapparaat in de zeventiende-eeuwse Republiek al was gemoderniseerd in een vorm van vroegmoderne 'urban improvement' en voorliep op de ontwikkelingen in Britse steden in de achttiende eeuw, maar zich toen al snel niet meer kon meten met de dynamische ontwikkeling die toen losbrandde in de metropolen Parijs en Londen.

Bijzonder interessant zijn de gevolgtrekkingen met gebruikmaking van de theorie over toegankelijkheid van winkellocaties van R.L. Davies en de 'Space Syntax Analysis', ontwikkeld door de Unit for Architectural Studies van het University College London. Vooral de analyse van Lesger aan de hand van deze laatste techniek toont aan hoe de fysieke structuur van het stratennetwerk een zelfstandige invloed uitoefent op de toegankelijkheid van locaties. De vroegmoderne fase van het winkelbedrijf die Lesger in beeld brengt, geeft al direct het belang van zijn studie weer, waaruit blijkt dat verkeersstromen vooral worden gestuurd door het patroon van straten, grachten en pleinen, dat de onderlegger vormt voor de vestiging van detailhandel en de plaatsing van belangrijke stadsgebouwen. Elke straat of elk straatsegment heeft, op basis van zijn locatie ten opzichte van andere, zijn eigen specifieke

gebruiksdruk, zo is vast te stellen aan de hand van stadsplattegronden. Winkeliers vestigen zich bij voorkeur op die locaties die goed bereikbaar zijn en de grootste verkeersstromen kennen. In prachtige beelden toont Lesger het 'to-movement potential' van de Dam en de straten eromheen in 1585 en de Nieuwmarkt rond 1650. Met de grafische weergave van het 'through-movement potential' van de Jordaan in 1650 wordt nog eens onderstreept wat eeuwenlang ervaren werd: 'in termen van ontsluiting en toegankelijkheid is het stratennetwerk van de Jordaan een kleine ramp' (p. 85). Ook de vele kaarten van de winkelstraten in verschillende tijdperken, of van de spreiding van bakkerszaken, Franse winkels en galanteriewinkels of van het onderscheid tussen de buurtgebonden winkels met voedings- en genotmiddelen of duurzame goederen, gemaakt op basis van uitvoerig archiefonderzoek en bestaande rapporten en inventarisaties, geven direct inzicht in de ontwikkeling en spreiding van de winkels langs belangrijke en minder belangrijke routes door de stad. Voor de negentiende en twintigste eeuw wordt onder meer ingezoomd op de ontwikkelingen in de Pijp. De veranderingen van de aanvankelijk nogal willekeurige vestiging van winkeliers in de nieuwe buurt naar het veel toegankelijker westelijke deel komen tot uiting in een hoge 'to-movement potential' voor de Ferdinand Bolstraat rond 1900. Bij de ontwikkeling van de zuidelijker Rivierenbuurt werd de straat echter overvleugeld door de nabijgelegen Van Woustraat, zo blijkt uit de 'through-movement potential' van omstreeks 1930, de woonstraat die in relatief korte tijd veranderde in een winkelstraat met nieuwe winkelpuien. Ook in Berlages Plan-Zuid zat een aantal straten die niet voor winkels bestemd waren maar dat alsnog zijn geworden, terwijl andere, speciaal ontworpen winkellocaties in buurtjes door hun geïsoleerde ligging van begin af aan door gebrek aan klandizie niet werkten.

De hoeveelheid gegevens die Lesger rondom dit materiaal over het winkelbedrijf opdist, is indrukwekkend en houdt de lezer geboeid. De kritische toon die de schrijver daarbij continu hanteert om de cijfers op de juiste wijze te relativiseren of van de benodigde voorbehouden te voorzien, wordt echter gemist bij het gebruik van het fraaie en gevarieerde historische beeldmateriaal. Op een enkele uitzondering na, waar het adreskaarten en enkele reclame-uitingen betreft, worden veel historische afbeeldingen zonder reserve gebruikt als bronnenmateriaal ter ondersteuning van reconstructies van exterieurs en soms ook interieurs van diverse vroegmoderne winkels, zonder dat we iets ervaren over de oorspronkelijke functie en betekenis van de afbeelding in kwestie. De blik van de kritische kunsthistorische 'beeldlezer' ontbreekt hier. Als dan ook de inmiddels enigszins achterhaalde stilistiek en morfologische dateringsmethoden uit de architectuurhistorische 'prehistorie' worden gehanteerd, dan

verzwakt dat het betoog en maakt het Lesgers ambitieuze en indrukwekkend brede contextualisering van de Amsterdamse winkel op details minder overtuigend, ondanks de enorme kennis die hij in zijn vele genuanceerde afwegingen rondom het kopen en verkopen op vaak aanstekelijke wijze met de lezer deelt. Maar misschien is de spanning tussen de blik van de chroniqueur en de expertise van de onderzoeker wel een consequentie van de ambitie om dit boek niet louter als sociaaleconomische geschiedenis te willen presenteren, maar als geschiedenis van het complete winkellandschap. Toegegeven: met een studie van deze omvang en reikwijdte is het vrijwel onmogelijk om in alle specialistische historische deel terreinen even goed ingevoerd te zijn, laat staan om op alle punten evenveel ontdekkingen te doen en de wetenschap vooruit te helpen. Toch wreekt zich hier de ambitieuze opzet van het boek, waarin die delen die geschreven zijn vanuit de professionele expertise van de auteur overtuigender en veel minder descriptief zijn dan de andere. Voor mij hadden de algemene inleidingen op de ruimtelijke ontwikkelingen van Amsterdam in verschillende tijdperken veel directer op (een selectie van) winkelstraten of -gebieden of op specifieke soorten winkels mogen worden toegespitst, met korte verwijzingen naar bestaande secundaire literatuur. Bij de beschrijving van het vroegmoderne woonhuis waaruit zich het winkelpand zou hebben ontwikkeld, blijven nieuwe inzichten, ook uit de internationale *Hausforschung*, buiten beschouwing. Systematisch bouw- en architectuurhistorisch onderzoek naar bestaande winkelpanden en uitgebreide raadpleging van (historische) bouwtekeningen en -dossiers zullen nodig zijn om Lesgers enthousiaste verkenning van puien en interieurs meer diepgang te geven. Daarnaast had het bij een meer architectuurhistorische benadering voor de hand gelegen om ook die Space Syntax Analysis als ruimtelijk onderzoek te leggen naast eerdere theorieën van geleerden en architecten zoals Stevin, Sitte of Venturi, die immers al sinds Vitruvius stratenpatronen en hun werkingen analyseren. Aan de andere kant mogen architectuurhistorici zich aantrekken dat de evolutionaire ontwikkeling van de winkelarchitectuur tot nu toe eigenlijk nauwelijks systematisch is onderzocht en in Nederland het stadium van inventarisatie nog niet is ontstegen, ondanks het feit dat daar al in 1980 door Evert van der Grinten een lans werd gebroken met zijn afscheidsrede als hoogleraar kunstgeschiedenis aan de universiteit van Nijmegen (*Negentiende-eeuwse winkelpuizen in Westerse steden*, Nijmegen 1980). Lesgers boek kan direct gebruikt worden om winkelarchitectuur als dynamisch en breed object op de onderzoeksagenda te zetten en dat uit de derde geldstroom van winkelbedrijven te financieren.

Het uiterlijk en de inrichting van winkels en winkelpanden komen door het boek heen een aantal keren aan de orde. De belangrijkste ontwikkelingen worden

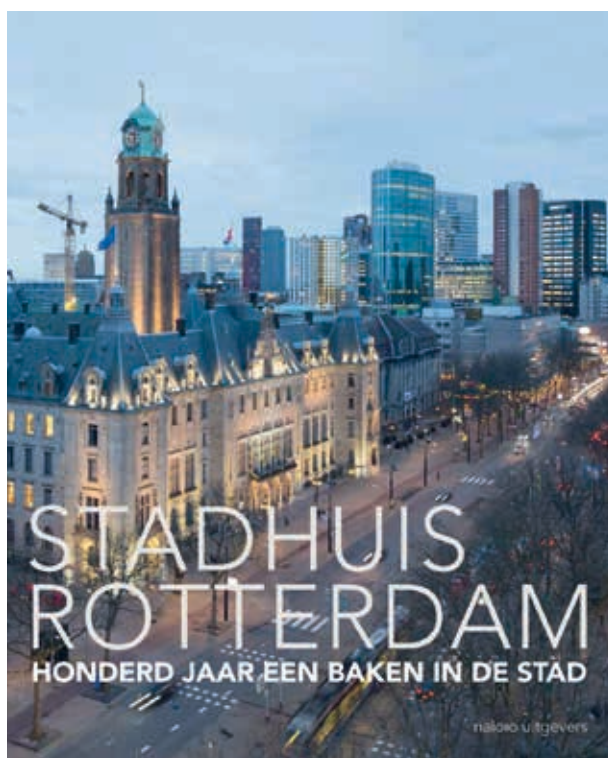
duidelijk gepresenteerd, al zorgen herhalingen (zoals bijvoorbeeld over 'kassen', p. 51 en 111) voor enige verwarring omtrent de introductie dan wel doorontwikkeling van bepaalde elementen. Van het begin met de uitstalling voor de deur, in het pothuis of het voorhuis en op een toonbank in de zestiende eeuw, volgen we de ontwikkeling naar een nieuwe winkel-woonhuis typologie in de zeventiende en achttiende eeuw, de betekenis van nieuwe verlichtingstechnieken en hun weerslag op de interieurontwikkelingen, de rol van reclame en de vele verschuivingen in het winkel- en verkoopgedrag en het koopproces. De verhouding tussen het aanbod in de city en in de uitbreidingswijken gedraagt zich in Amsterdam heel anders dan in Britse en Amerikaanse steden, zoals blijkt uit de eeuwenlange populariteit van de Kalverstraat, die beter aansloot op het stratenpatroon van de zich uitbreidende stad en uiteindelijk de oudste hoofdwinkelstraat, de Warmoesstraat overvleugelde. De Kalverstraat oefent nog steeds een grote aantrekkingskracht uit, getuige de huurprijs per vierkante meter, ook al zijn er andere straten bijgekomen waar men concentraties van minder vaak gekochte *shopping goods* vindt, luxe goederen en artikelen waarvan de consument het aanbod en de prijs in verschillende zaken graag vergelijkt. De belangrijkste verandering in de negentiende eeuw komt met de introductie van het grootwinkelbedrijf dat op basis van andere economische uitgangspunten en gewijzigde verhoudingen tussen winkelier, fabrikant en leverancier tot ontwikkeling komt, met grote ruimtelijke consequenties. Warenhuizen van Vroom & Dreesmann, Maison de Bonneterie, de Bijenkorf en andere presenteren zich in het stadsbeeld als commerciële concurrenten van de traditionele blikvangers en attracties zoals de grote stadsgebouwen, kerken, theaters en andere culturele instellingen. Via associaties met luxe, exclusiviteit en kwaliteit die in de architectuur doorwerkten en de professionalisering van de etaleerkunst beantwoordden deze koophuizen aan de groeiende consumptiedrang van de ingezetenen. Maar Lesger besteedt ook aandacht aan de *gentrification* of residentiële revitalisering van de Jordaan, de buurt die zich in weerwil van het naoorlogse grootschalig economisch denken als aantrekkelijk gebied voor een alternatieve groep winkeliers handhaaft, met het bijbehorende ontoegankelijke stratenpatroon.

Winkels hebben door hun vestiging op de belangrijkste plekken in de stad, met hun vaak weinig subtiele vormgeving en commerciële vernieuwingsdrang door de geschiedenis heen ook altijd in belangrijke mate bijgedragen aan de waardering voor, en het voortbestaan van de historische stad. Daar is Lesger zich van bewust als hij in de conclusie wijst op hoe breed toegankelijk en financieel bereikbaar het winkelen in onze samenleving, en daarmee ook in de historische binnenstad van Amsterdam is geworden. De vraag is echter wat de toekomst zal brengen nu shop-

pen steeds meer een internetbezigheid lijkt te worden, internationale *brands* met vaak tergend modieuze en grove huisstijlen een plaats in het winkellandschap opeisen en Amsterdam onder het mom van erfgoed enthousiast als wereldattractie wordt aangeprezen door creatieve ondernemers en al even commercieel denkende stadspromotors. En dat warenhuizen nu de een na de ander ten prooi vallen aan veranderend con-

sumptiegedrag en mondiale retailformules kan zomaar betekenen dat het type van het kooppaleis opnieuw een grote transformatie zal ondergaan. Wat betekent dat voor het historische gegroeide winkellandschap? En wie koopt er straks nog wat in de Kalverstraat?

FRECK SCHMIDT

DOLF BROEKHUIZEN, ELLEN SMIT EN
ANKIE VAN TATENHOVE (SAMENST.)

STADHUIS ROTTERDAM HONDERD JAAR EEN BAKEN IN DE STAD

Rotterdam (naio10 uitgevers) 2014, 240 pp., 186 ills.
in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6208 119 2, € 39,95

Het Rotterdamse stadhuis aan de Coolingsingel heeft een uitgebreide restauratie en verbouwing ondergaan. De voltooiing van de restauratie is in 2014 bekroond met een stijlvolle publicatie, die veel verder gaat dan een 'gemiddelde' monografie. Naast gedetailleerde informatie over de prijsvraag in de aanloop naar de bouw, het gebouw zelf en de restauratie, gaat het boek ook in op de plek die het gebouw inneemt in de stad, toen en nu. In zeven essays belichten verschillende auteurs deze aspecten afzonderlijk. Behalve door de boeiende en uitgebreide essays wordt het boek gedragen door de vele (historische) beelden, de sprekende citaten en een prachtige fotorapportage van Ossip van Duivenbode die alle monumentale aspecten van het gebouw in beeld brengt. Achterin is een tijdlijn opgenomen waarin belangrijke gebeurtenissen in de ontwikkeling van

het stadhuis, die grotendeels op verschillende plekken in het boek aan de orde komen, chronologisch worden weergegeven. Als waardevolle toegift volgen paginagrote plattegronden en doorsneden van het bouwwerk, die helpen de gedetailleerde informatie te plaatsen. Het boek is passend vormgegeven door Manifesta, dat verantwoordelijk was voor het uiterlijk van vele tentoonstellingen en publicaties van het voormalige NAI, met paginagrote foto's en een forse corpgrote voor de titels en citaten.

De essays zijn voorzien van een beknopte samenvatting die, net als de bijschriften en de citaten, zijn vertaald in het Engels. Hieruit spreekt de ambitie om het stadhuis van Rotterdam (weer) internationaal op de kaart te zetten, al is onduidelijk waarom er niet voor een integrale vertaling is gekozen. Dezelfde ambitie